

УДК 37.015.31:17

DOI <https://doi.org/10.33989/2075-146x.2022.29.264344>

ЛЕСЯ ПЕТРЕНКО

ORCID: 0000-0002-7602-8005

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПЕДАГОГІЧНОЇ СУТНОСТІ ОСНОВНИХ КАТЕГОРІЙ І ПОНЯТЬ З ПРОБЛЕМИ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ (ЗА СПАДЩИНОЮ Г. ВАЩЕНКА)

У статті здійснено аналіз головних понять термінологічного поля досліджуваної проблеми, які відображають шляхи розвитку системи духовно-морального виховання у педагогічній спадщині Г. Ващенко. Поняття «духовність» визначено однією з наукових категорій у контексті дослідження. Доведено, що осмислення феномену духовності в педагогічній спадщині Г. Ващенко пов'язане з ідеальним світом, божественним началом, з обов'язковим визнанням свободи розвитку особистості. Схарактеризовано, що вчений наповнював поняття «духовність» і «мораль» у руслі ідей християнства. Розкрито педагогічну сутність духовно-моральних цінностей і норм у спадщині Г. Ващенко через специфічну сферу дефініцій, понять та визначень.

Ключові слова: Г. Ващенко, виховний ідеал, духовність, духовна культура, мораль, національна гідність, світогляд.

Постановка проблеми. На основі аналізу джерельної бази з метою цілісного вивчення досліджуваної проблеми, уточнення та конкретизації категорійно-поняттєвого апарату дослідження необхідно здійснити аналіз головних понять її термінологічного поля, які динамічно й усеохоплююче відображають шляхи розвитку системи духовно-морального виховання та освіти української молоді у педагогічній спадщині Г. Ващенко.

У контексті дослідження однією з наукових категорій визначено поняття «духовність», тому аналіз термінологічного апарату розпочнемо з енциклопедично-словникового трактування категорії «духовність» і пов'язаних з нею дефініцій. Обґрунтовуючи значущість використання дефініції «духовність» стосовно спадщини Г. Ващенко, наголосимо на необхідності з'ясування терміну «дух», який становить корінь поняття «духовність» й відображає його початкову сутність. Так, філософський словник тлумачить поняття «дух» як найвищу здатність людини, що дозволяє їй стати джерелом змістовного особистісного самовизначення, «усвідомленого перетворення дійсності, та як властивість, яка відкриває можливість доповнити природну основу індивідуального й суспільного буття світом моральних, культурних і релігійних цінностей, властивість, яка відіграє роль керівного й зосереджувального принципу для інших здібностей душі» (Фролов, 2001, с. 171). Отже, виховання можна тлумачити як передавання духу, адже воно завжди реалізується у національному, соціальному, релігійному духовному полі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема духовно-морального розвитку й виховання дітей дошкільного віку була в центрі уваги багатьох зарубіжних дослідників, в тому числі Я. А. Коменського, І. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, М. Монтесорі та інших. Свої погляди на проблему духовно-морального виховання дітей дошкільного віку піднімали вітчизняні вчені часів Української Революції 1917–1921 рр., зокрема Г. Ващенко, В. Дурдуківський, В. Зеньковський, Я. Мамонтов, О. Музиченко, І. Огієнко, С. Русова, Я. Чепіга. Важливе значення у вирішенні питання духовно-морального виховання дітей мають філософські погляди Г. Сковороди, Т. Шевченка, К. Ушинського. Сучасні вчені І. Бех, В. Ворожбіт, І. Сіданіч, М. Стельмахович, О. Сухомлинська, Т. Тхоржевська, Т. Усатенко, Н. Химич розкривають у своїх працях ідею взаємодії сімейного та суспільного виховання, відродження християнських моральних цінностей, впливу ідей народної педагогіки та етнопедагогіки на формування духовності і моральних норм у свідомості дітей.

Мета статті – проведення термінологічного аналізу педагогічної сутності основних категорій і понять з проблеми духовно-морального виховання молоді за творчою спадщиною Г. Ващенко.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дотичним до поняття «духовність» уживають термін «душа». У Педагогічному енциклопедичному словнику «душа» – це поняття, яке відображає історично змінюваний погляд на внутрішнє життя людини (Ярмаченко, (Ред.), 2001, с. 81). У педагогічному словнику С. Гончаренка вказано, що поняття «душа» використовується для означення сукупності

психічних явищ, які розкривають внутрішній суб'єктивний світ людини, а також для характеристики основних рис особистості – «її життєвих інтересів, переконань, ідеалів, моральних якостей, її ставлення до суспільства, до інших людей, до своїх обов'язків і до самої себе» (Гончаренко, 1997, с. 106).

Г. Ващенко, аналізуючи вчення Сократа, Платона й Аристотеля, розглядав роль «душі» з філософської точки зору, підкреслював, що в ній органічно поєднані вчення про буття, пізнання, мораль, політику тощо. За Платоном, у бутті вирізняється світ чистих ідей і світових явищ. Безсмертна та вічна душа людини тимчасово зв'язана з тілом, належить до світу чистих ідей і спрямована до нього. Це спрямування здійснюється через діалектику мислення, почуття і дії. «Діалектика почуття» – це любов до Добра й Краси, це прагнення пізнати їх, з'єднатися з ними. «Діалектика пізнання» має два види – пізнання відчуттєве для розуміння світу явищ і пізнання у поняттях, що відноситься до світу чистих ідей. Любов до краси також має дві форми: одна стосується матеріального світу, наприклад, краси тіла, інша – до інтелектуального світу, світу «душі». Людина підноситься у своєму розвитку від краси матеріальної до краси абсолютної і знаходить «загальний тип моральної краси». Отже, Г. Ващенко робить висновок з учення Платона про те, що: 1) абсолютну вартість має лише краса вічна, краса духу, душі і вона є красою Абсолютного; 2) органічна поєднаність ідей істини, добра й краси веде до високої моралі: де немає високої моралі, там немає і справжньої краси; 3) прагнення до вічного і абсолютного не варто підмінювати відносним, щоб не робити з останнього для себе ідолів (Ващенко, 1957).

Для подальшого аналізу категорійного апарату дослідження необхідним є тлумачення поняття «духовність», для початку – енциклопедично-словникове. Педагогічний словник С. Гончаренка поняття «духовність» характеризує як «індивідуальну вираженість особистості», що міститься в системі мотивів «двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби жити, діяти для інших» (Гончаренко, 1997, с. 106).

В Енциклопедії освіти за редакцією В. Кременя «духовність» орактеризовано як категорію людського буття, у процесі якого особистість реалізує дві найважливіші потреби: пізнання та соціальну потребу жити й робити добро для інших, тобто реалізується здатність особи до самотворення в процесі реалізації цих потреб та творення культури; підкреслено, що «Духовність» є тим рівнем розвитку особистості, на якому основними мотиваційно-смысловими регуляторами її життєдіяльності є вищі людські цінності» (Охрімчук, 2008, с. 244). Подібне трактування висловлюють автори праці «Походження духовності», вважаючи, що «духовність» відображає ступінь наявності в мотивації особистості двох найважливіших потреб; «потреби пізнання» та «соціально-альтруїстичної потреби» (*Словник-довідник з професійної педагогіки*, 2006, с. 106). Співпадає з вищевикладеним точка зору академіка І. Беха, який наголошує, що культурний розвиток особистості тісно пов'язаний з рівнем розвитку культури, її гуманістичними ідеалами, її відповідальністю, совістю і обов'язком (Бех, 2016).

Важливим для обраної проблеми дослідження є науковий факт, що осмислення феномену духовності в педагогічній спадщині Г. Ващенка пов'язане з ідеальним світом, божественним началом: Добром, Красою, Милосердям з обов'язковим визнанням свободи розвитку особистості; атрибут «свободи» є засадничою ідеєю розвитку духовності, що спирається на релігійне у вихованні і стає найглибшим смыслом існування власного «я» людини. Таким чином, духовність – це поняття, яке узагальнено відображає цінності й відповідний їм досвід, утворене від слова «дух», первинно вказує на співвідносність з натуралістичним і трансцендентним започаткуванням; духовність виявляється у зверненні особистості до найвищих цінностей, до ідеалу, свідомому потягу людини до досконалості; одуховлення відбувається в процесі засвоєння нею найвищих цінностей, в наближенні до ідеалу (Ярмаченко, (Ред.), 2001, с. 81; Хайруліна, 2019).

Духовність у трактуванні окремих авторів має уточнені значення, наприклад:

– духовність як якість особистості виявляється в здатності людини осмислювати свою історію в єдності з історією народу, розуміти власне життєве призначення, нести відповідальність за долю близьких людей, виконувати свій моральний та громадянський обов'язок (Бех, 2019);

– духовність як якість людини виявляється в її тяжінні до правди, добра, краси, у її прагненні до спілкування з іншими людьми, у дбайливому ставленні до природи; людина, яка характеризується високою духовністю, здатна подолати свої егоїстичні прагнення (Сіданіч, 2012).

Узагальнюючи дані термінологічного аналізу літературних джерел, важливо наголосити, що категорії «духовність», «дух» і «душа» – у найбільш загальному значенні тлумачать як:

– здатність людини до особистого, змістовного самовизначення, до самотворення та творення культури;

– властивість, яка забезпечує можливість доповнити індивідуальне буття світом моральних, культурних, релігійних цінностей та відігравати роль керівного принципу для інших здібностей;

– сукупність психічних явищ, які розкривають індивідуальний світ людини, її основні риси; ідеали, переконання, моральні якості, пояснюють мотивацію особистості до ідеального (пізнання світу) та соціального (жити для інших потреб);

– якість людини, яка виявляється у її здатності оцінити своє місце в історії народу та творити для нього добро, красу, нести правду, берегти природу.

Освіта і виховання, на думку академіка О. Сухомлинської, відіграють провідну роль у формуванні духовності особистості й суспільства. Значення і зміст цих понять залежить від соціальної відповідності освіти й виховання конкретній історичній епосі (Сухомлинська, 2019). Учена вважає, що духовність потрібно розглядати різнобічно; у філософському, теологічному, культурологічному, антропологічному, соціологічному, психологічному, і, що важливо, педагогічному контекстах і в різних вимірах; а) як якість особистості; б) як сукупність виховного процесу в сучасному проблемному полі педагогічної науки та освітньо-виховних реалій, бо духовність є тим основним поняттям педагогіки, що є синонімічним до понять «культура», «духовна культура», «цінності», «ідеали» (Сухомлинська, 2019).

Аналіз дослідження змісту й варіантів застосування дефініції «духовність» у спадщині Г. Ващенко свідчить, що педагог розглядав його в нерозривній єдності з поняттями «народна культура», «народна творчість», оскільки ці поняття як взаємопов'язані та взаємозалежні константи, на думку вченого, відіграють головну роль у вихованні молоді.

Значущим аспектом педагогічної системи Г. Ващенко є те, що особливим змістом і значенням він наповнював поняття «духовність» і «мораль» у руслі ідей християнства та формування системи його духовних цінностей і моральних норм. Г. Ващенко постійно підкреслює, що для християнина головна мета в житті – підготовка себе і своїх дітей до Царства Божого на небі, тому необхідно виховати доброчинності, потрібні для реалізації цієї ідеї. Кожен християнин має виконувати своє призначення в земному житті відповідно до своїх сил і здібностей, наявних умов життя. Ідучи шляхом наслідування Христа, необхідно засвоювати й християнські доброчинності, як зразкові риси ідеального християнина: віра, надія, любов. Віра християнська не може бути сліпою, вона повинна бути живою. Земна суєта, злоба і ненависть не повинні засліплювати очі людини. У праці «Виховний ідеал» він наголошував: християнин повинен бути твердим у своїй вірі, уміти переборювати всякі сумніви, зовнішні спокуси. Віра є вихідною основою для другої доброчинності – надії як вияву твердості й міцності віри. Християнські ідеї вселяють переконаність у душі людини в тому, що в світі «панує встановлений Богом моральний лад. Кожен одержує по своїх заслугах. Кожне добре діло не залишається без нагороди, кожен злий вчинок буде покараний» (Ващенко, 1994, с. 78). Жива віра сполучається з любов'ю до Бога, бо він є Абсолютна Любов, створіння світу – акт Божественної Любові (Ващенко, 1994, с. 79), тому першим заповітом християнської моралі є любов до Бога й до людини: «Возлюби Бога твого всім серцем твоїм, і всією душею твоєю, і всіма думками твоїми. Це є перший і найбільший заповіт, другий, подібний до нього: возлюби ближнього свого, як самого себе» (Ващенко, 1994, с. 79).

Сутністю християнської моралі є любов, яка об'єднує всі доброчинності і є їх вінцем, вона має бути основою виховання. Любов виявляється в молитві, вона може бути сприймальна, вдячна, благоговійна і споглядальна (Ващенко, 1994, с. 80); саме християнство вважає любов основою суспільного життя.

Таким чином, християнська духовність розглядалася педагогом як перебування у Дусі Святому та прагнення до духовних християнських цінностей (у Святому Письмі сказано: «не збирайте собі скарбів на землі, де їх роз'їдає іржа і краде злодій, а шукайте собі скарбів небесних»). О. Сухомлинська підкреслює, що духовність як категорія людського життя у XIX столітті розглядається у більш широкому філософському й психологічному розумінні, що створює умови для дослідження духовності в педагогіці (Сухомлинська, 2019). Учена стверджує, що поняття «духовність» вперше почало використовуватись у педагогічному значенні в XIX столітті, воно відображало теологічне, трансцендентальне світосприйняття. У радянські часи поняття «духовність» у виховному значенні не вживалося як чуже в радянській педагогіці; «духовність» повернулася в загальнопедагогічний та загальновиховний дискурси в широких інтерпретаціях, парадигмах і концепціях у часи незалежності України.

Дослідницьке провадження свідчить, що в терміні «духовність», «духовне», його кореневе слово «дух» не можна замінити іншим синонімічним поняттям. Це підкреслює важливість вживання дефініції «духовність» як першорядної категорії відповідно до нашої проблеми й наукової доцільності її поєднання з поняттям «моралі» як системи неофіційних уявлень, норм та оцінок, що регулюють поведінку людей у суспільстві та «моральності» – внутрішньої установки людини діяти відповідно до своєї совісті та свободи волі.

Проведене дослідження дозволяє констатувати, що поняття «духовність» розглядається, по-перше, як здатність людини до змістовного самовизначення, самотворення та творення культурних цінностей; по-друге, як властивість, яка забезпечує можливість заповнення індивідуального буття світом моральних, культурних, релігійних цінностей; по-третє, як сукупність психічних явищ, які розкривають індивідуальний світ людини, її головні риси: переконання, ідеали, моральні якості. Це дає підстави розглядати категорію «духовність» як явище і як ознаку педагогічного процесу.

З огляду на історико-педагогічний вимір означеної проблеми, розглядаємо це поняття в таких аспектах: духовність, духовне виховання молоді як історико-педагогічне явище, що має у своїй суті, насамперед, національну та релігійну основи, вказує на високий соціальний статус, характеризує глибину духовного виміру, є показником народності, осердям національної системи духовно-морального виховання української молоді, яке покликане забезпечити формування світогляду, духовних і моральних цінностей, відродження та збереження національно-культурних традицій, звичаїв, православної віри, рідної мови, духовних і моральних почуттів на релігійній основі (віри, надії, любові, совісті, творення добра); духовність, духовне виховання як історико-педагогічний процес, що має історично обґрунтований зміст, життєтворчі сили, які підпорядковані високій меті, мають завдання, визначену структуру, видові ознаки, форми реалізації – формування духовності як явища виховного процесу (Пода, 2018; Прищак, 2011;).

Осмилення феномену «духовності і моралі» Г. Ващенко пов'язане з атрибутом свободи волі людини, яка як усвідомлена необхідність не може означати повну свободу дій людини. Професор Г. Ващенко у праці «Проект системи освіти в самостійній Україні» висловлював думку про те, що «свобода кожного громадянина мусить бути забезпечена, вона має обмежуватись владою лише тоді, коли хтось порушує свободу і права іншої людини» (Ващенко, 1957, с. 38).

Існує тісний взаємозв'язок поняття «духовності» з поняттям «моральності». У філософських словниках вказано, що слово «мораль» – відноситься до «характеру», звичаїв, моди, поведінки; латинське слово «мораль» етимологічно співпадає з грецьким терміном «етика» й було утворене по аналогії до нього – як предмет етики; форма суспільної свідомості й вид суспільних відносин, спрямованих на утвердження самоцінності особистості, ... які відображають ідеал людяності, гуманістичну перспективу розвитку» (Фролов, 2001, с. 342).

Мораль є єдністю двох характеристик: по-перше, вона відображає потребу та здатність людей об'єднуватися і жити спільним життям за написаними правилами, обов'язковими для всіх, базується на автономії людського духу, означає процес усвідомлення обов'язків однієї людини перед іншими людьми. У той же час мораль не є останньою вищою інстанцією духовної реальності в житті людини. Найвищу мету людської діяльності називають у філософії найвищим благом, що усвідомлювалося в історії культури як весвітній розум, єдиний бог, особисте щастя тощо. Для людини мораль є метою, перспективою самовдосконалення і одночасно вимогою діяти відповідно приписів суспільства. Основні категорії моралі: «добро», «гідність», і «совість». «Добро» відображає спрямованість моралі на ідеал людяності, обов'язок – її імперативний характер, а совість – інтимно-особистісне положення (Ярмаченко, (Ред.), 2001, с. 148-149). У моралі «добро» усвідомлюється як особливого роду цінність, як характеристика дій, які здійснювались вільно і які можна піднести до категорії ідеалу (там само, с. 74). Обов'язок трактують як етичне поняття – це «необхідність вчинку із поваги до Закону», що означає морально-аргументований примус до вчинків (там само, с. 75). Совість характеризується як здатність людини, критично оцінюючи свої вчинки, думки, бажання, усвідомлювати й переживати свою невідповідність наявному як власну недосконалість. Совість орієнтує людину на власне самовдосконалення й відображає відповідальність людини перед самою собою як суб'єктом вищих і загальнозначущих цінностей (там само, с. 265).

«Мораль» як категорія, яка відноситься до звичаїв, регулює поведінку людини в усіх сферах суспільного життя і цим підтримує певні суспільні норми, порядок у житті, спілкуванні. «Мораль» як одну із форм суспільної свідомості та як систему поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей» трактує словник відомого українського вченого С. Гончаренка (Гончаренко, 1997, с. 216), причому норми й принципи, ідеали, почуття входять в систему моралі, яка є орієнтиром у виборі життєвої позиції для певної соціальної групи людей чи окремої особистості та спрямовує їх у виборі цінностей.

Суспільство керувалося визначеними моральними стандартами на різних рівнях свого розвитку (Ващенко, 1957, с. 63). Г. Ващенко розглядав поняття «мораль» різнобічно: він уважав, що з точки зору психології мораль є складним явищем, що містить елементи інтелектуальні, почуттєві й вольові. Розглядаючи мораль як явище інтелектуальне, педагог давав визначення, що це «свідомість норм поведінки або обов'язків людини щодо Бога, людей, самого себе й природи»; як вольовий процес – «мораль є виконанням цих обов'язків»; як процес почуттєвий, «мораль є задоволення або незадоволення з приводу своїх чи інших вчинків» (Ващенко, 1994, с. 61).

Елементи інтелектуальні, почуттєві та вольові міцно взаємодіють між собою й утворюють поняття «моральне почуття», яке, в свою чергу, пов'язане з поняттям «моральні погляди», «сумління», «ідеал», «загальнолюдська мораль». Моральне почуття – своєрідний психологічний відгук на специфіку моральнісного буття суспільства (моральну практику й моральні відносини). Дотримуючись норм

моралі, людство спрямовує свої зусилля до кращого життя, до уявного ідеалу людяності, доброти, гуманізму.

У логічному зв'язку виникає потреба розкриття поняття «ідеал» (француз. *Ideal*, від грецького *idea* – вид, форма, прообраз). У структурі моральної свідомості «ідеал» відіграє ключову роль, ним визначається зміст добра і зла, дійсного, правильного і неправильного. В Українському педагогічному словнику «ідеал» трактується як «уявлення про найвищу досконалість, яка, як взірець, норма й найвища мета, визначає певний спосіб і характер дії людини. Ідеал вірно чи ілюзорно відображає корінні суспільні інтереси» (Гончаренко, 1997, с. 139). Залежно від того, до яких сфер дотичне людське життя, формуються різні типи ідеалів: суспільні, політичні, етичні тощо. Г. Ващенко розробив власну педагогічну концепцію «виховного ідеалу», де «виховний ідеал» – «це є образ ідеальної людини, на який має орієнтуватися педагог, виховуючи молоде покоління» (Ващенко, 1994, с. 41).

Традиційний ідеал на засадах національної культури твориться народом віками, утверджуючи найкращі властивості особистості. За Г. Ващенко «традиційним ідеалом треба визнати той, що витримав іспит історії, найбільш відповідає психології народу та його призначенню, увійшов у психіку народних мас, відбитий у народній творчості і в творах кращих митців і письменників, що стали духовними провідниками свого народу» (Ващенко, 1994, с. 104). З розвитком християнства відбувалося вдосконалення розуміння євангельського ідеалу людини, який має вселюдський характер і покладений на основу педагогічних систем різних європейських народів (Ващенко, 1994, с. 87).

Соціокультурний зміст духовно-морального виховання заснований на попередньо визначених поняттях, є невіддільним та органічним складником духовно-морального виховання особистості у спадщині Г. Ващенка. «Виховання» за Г. Ващенко визначається як формування людської особистості, у якому беруть участь виховник і вихованець, на яке впливає оточення, в якому живе людина, природа, суспільство та вроджені властивості вихованця (Ващенко, 2000). Виховання педагог тісно пов'язує з поняттям «самовиховання», вважаючи їх органічно об'єднаними елементами; причому «Самовиховання» можливе лише за умови врахування психічних властивостей дитини, спонукання її до проявів самостійної дії, розвитку ініціативи, що призводить до формування ініціативної, енергійної особистості. Речником самовиховання є вихованець (Ващенко, 2000).

Розкриваючи поняття «виховного ідеалу», наголосимо, що в творчості Г. Ващенка воно нерозривно пов'язане з поняттям «нація» як «своєрідний організм», що можна «визначити як єдність поколінь сучасних, минулих і майбутніх», який творять спільне походження, спільність території, спільна мова, спільна культура й традиції і свідомість своєї окремоти» (Ващенко, 1994, с. 97). Сутність нації, кожного народу виражена в мові. У понятті «мова» відображається природа, яка оточує народ, відбивається його історія, здобутки культури, психологічні особливості народу і його світогляд. Мова поєднує усі покоління у велике історичне живе тіло, – вважав Г. Ващенко (Ващенко, 2003). Цілість нації підтримують традиції як спосіб збереження і розвитку національної мови, без якої неможливе існування нації, збереження релігії, звичаїв, здобутків мистецької творчості, світогляду, народних ідеалів (Ващенко, 1994, с. 101). Г. Ващенко наголошував, що «основним в традиціях є здобутки духовної культури, передовсім пов'язані зі світоглядом, релігією і мораллю» (Ващенко, 1994, с. 103).

Г. Ващенко визначив стрижневе завдання українського виховного ідеалу – безмежну відданість Богові й Батьківщині, готовність молоді до реалізації поставленої мети, яка залежить від наявності відповідного світогляду. Виникає потреба в контексті проблеми дослідження пояснити значення поняття «світогляд». У сучасних філософських словниках світогляд характеризують як «систему принципів, поглядів, цінностей, ідеалів і переконань, які визначають ставлення до дійсності, загальне розуміння світу, так і життєві позиції, програми діяльності людей» (Фролов, 2001, с. 334). Поняття «світогляд» у педагогічному словнику трактують як «форму суспільної самосвідомості людини, через яку вона сприймає, осмислює та оцінює навколишню дійсність як світ свого буття й діяльності, визначає і сприймає своє місце і призначення в ньому» (Гончаренко, 1997, с. 299).

«Світогляд» за Г. Ващенко – це «певна система знань, спираючись на яку людина може розв'язувати питання про буття як в його основах так і в окремих явищах» (Ващенко, 1994, с. 183). Оскільки в основу виховання української молоді педагог поставив завдання служби Богові й Батьківщині, то, виходячи з цього, формування моральних норм поведінки людини можливе лише на релігійних засадах. За Г. Ващенко «релігія – основа морального виховання взагалі. Вона є основою виховання чесноти й принципності» (Ващенко, 1957, с. 186-187). Учений виокремлює важливу для українського народу рису – духовний аристократизм, «...який полягає в тому, що людина ставить на перше місце не зовнішні ознаки гідності, не своє положення, не одягу й багатство, а високі духові якості вдачі» (Ващенко, 1957, с. 108), свідомість своєї людської гідності, почуття честі.

Поняття «виховного ідеалу» тісно пов'язане з поняттям «свідомість». В Українському педагогічному словнику «свідомість – це властивий людині спосіб ставлення до світу через суспільно вироблену

систему знань, закріплених у мові» (Гончаренко, 1997, с. 299). Свідомість особистості формується шляхом практичного засвоєння результатів духовної культури, пануючих поглядів та духовних почуттів. Тільки свідомо людина може ставити перед собою життєву мету, впливати на свої дії та поведінку інших. Лише людині притаманна вища форма прояву свідомості – «понятійне мислення», сутність якого полягає «в здатності людини відображати світ за допомогою понять» (Гончаренко, 1997, с. 299).

Отже, як дієвий важіль розбудови національної системи освіти, за Г. Ващенком, духовно-моральне виховання української молоді передбачало: а) своє становлення на ґрунті християнських цінностей; б) формування національного виховного ідеалу; в) вивчення та збереження національно-культурних традицій, звичаїв, обрядів.

Зважаючи на історико-педагогічне спрямування досліджуваної проблеми, розглядаємо поняття «духовно-моральне виховання» в такому трактуванні: духовно-моральне виховання і освіта як національно-соціальний феномен. Це актуалізує позицію Г. Ващенка щодо необхідності звернення у вихованні особистості до: а) національних коренів; б) врахування історичних особливостей розвитку людства, які впливають на формування світогляду, рівень культурного розвитку, заняття кожного народу, фізичні та психічні властивості, що характеризують моральні норми поведінки окремої нації; в) формування духовних і моральних цінностей на основі національних традицій, які підтримують цілість нації, зберігають рідну мову, релігію, звичаї, здобутки мистецької творчості, світогляд, народні ідеали (Ващенко, 1994, с. 101); г) загальноєвропейської, світової культури до норм загальнолюдської моралі; д) основ християнської філософії, в основі якої лежить «одна з найважливіших підвалів християнської етики» – любов до Бога і ближнього (Ващенко, 1994, с. 53).

Висновки та перспективи подальших досліджень. На підставі вищезазначеного тлумачимо духовно-моральне виховання та освіту:

– як історико-педагогічне явище, яке тісно пов'язане з існуючим державним устроєм, має конкретну історичну спрямованість, національну обумовленість, виступає осердям формування духовно-моральних цінностей української молоді на засадах християнства, плекаючи кращі національні традиції та виховуючи загальнолюдські ідеали, розв'язуючи ті завдання, «... що ставить перед нами сучасне і майбутнє» (Ващенко, 1994, с. 162);

– як історико-педагогічний процес, що має свою спрямованість, особливості відповідно до вимог часу, завдань, що впливають із визначених пріоритетів розвитку освіти та виховання, обраної структури, видів і форм реалізації, які розкривають в динаміці розвиток моделі духовно-морального виховання і освіти української молоді.

Детальний аналіз термінологічно-поняттєвого апарату дослідження дозволив з'ясувати, що педагогічна сутність духовно-моральних цінностей і норм у спадщині Г. Ващенка розкривається через специфічну сферу дефініцій, понять та визначень, які окреслюють визначені педагогом шляхи формування духовно-моральної свідомості молоді та опанування нею морально-етичними якостями на національних і релігійних основах.

Список використаних джерел

- Бех, І. Д. (2016). Духовний розвиток особистості у фокусі сучасного виховного процесу. В кн. Г. П. Шевченко (Ред.), *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* (Вип. 6 (75), с. 30-52). Сєверодонецьк: Вид-во СНУ імені В. Даля.
- Бех, І. (2019). Компонентна технологія сходження зростаючої особистості до духовних цінностей. В кн. Й. Кевішас, О. М. Отіч (Уклад.), *Горизонт духовності виховання* (с. 39-54). Вільнюс: Zuvedra.
- Ващенко, Г. (1957). *Виховання волі і характеру* (Ч. 2). Боффало; Мюнхен: Вид-во Спілки Української Молоді.
- Ващенко, Г. (1994). *Виховний ідеал* (Т. 1). Полтава: Полтав. вісник.
- Ващенко, Г. (2003). Завдання національного виховання української молоді. *Твори* (Т. 5: Хвороби в галузі національної пам'яті, с. 170-176). Київ: Школяр-Фада ЛТД.
- Ващенко, Г. (2000). *Твори* (Т. 4: Праці з педагогіки та психології). Київ: Школяр.
- Гончаренко, С. (1997). *Український педагогічний словник*. Київ: Либідь.
- Охрімчук, Р. М. (2008). Духовність. В кн. В. Г. Кремень (Ред.), *Енциклопедія освіти* (с. 244-245). Київ.
- Пода, В. М. (2018). Генеза понять «духовність», «духовно-моральне виховання» в різних галузях знання. *Молодий вчений*, 2.1 (54.1), 116-120.
- Прищак, М. Д. (2011). Трансформація освіти України: пошук парадигми. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Педагогіка і психологія*, 35, 30-33.

- Семенова, А. В. (Ред.). (2006). *Словник-довідник з професійної педагогіки*. Одеса: Пальміра.
- Сухомлинська, О. В. (2019). Духовність як надбання особистості: український вимір. В кн. Й. Кевішас, О. М. Отич (Уклад.), *Горизонт духовності виховання* (с. 287-299). Вільнюс: Zuvedra.
- Фролов, И. Т. (Ред.). (2001). *Философский словарь*. Москва.
- Хайруліна, В. (2019). Відродження духовної місії української освіти. В кн. Й. Кевішас, О. М. Отич (Уклад.), *Горизонт духовності виховання*: кол. монографія (с. 91-106). Вільнюс: Zuvedra.
- Ярмаченко, М. Д. (Ред.). (2001). *Педагогічний словник*. Київ: Пед. думка.

References

- Bekh, I. D. (2016). Dukhovnyi rozvytok osobystosti u fokusi suchasnoho vykhovnoho protsesu [Spiritual development of the individual is the focus of the modern educational process]. In H. P. Shevchenko (Ed.), *Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka [Personal spirituality: methodology, theory and practice]* (Is. 6 (75), pp. 30-52). Sieverodonetsk: Vyd-vo SNU imeni V. Dalia [in Ukrainian].
- Bekh, I. (2019). Komponentna tekhnolohiia skhodzhennia zrostaiuchoi osobystosti do dukhovnykh tsinnosti [Component technology of the ascent of a growing personality to spiritual values]. In Y. Kevishas, O. M. Otych (Comps.), *Horyzont dukhovnosti vykhovannia [The horizon of the spirituality of education]* (pp. 39-54). Vilnius: Zuvedra [in Ukrainian].
- Frolov, I. T. (Ed.). (2001). *Filosofskii slovar [Philosophical Dictionary]*. Moskva [in Russian].
- Honcharenko, S. (1997). *Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk [Ukrainian pedagogical dictionary]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Khairulina, V. (2019). Vidrodzhennia dukhovnoi misii ukrainskoi osvity [Revival of the spiritual mission of Ukrainian education]. In Y. Kevishas, O. M. Otych (Comps.), *Horyzont dukhovnosti vykhovannia [The horizon of the spirituality of education]*: kol. monohrafiia (pp. 91-106). Vilnius: Zuvedra [in Ukrainian].
- Okhrimchuk, R. M. (2008). Dukhovnist [Spirituality]. In V. H. Kremen (Ed.), *Entsyklopediia osvity [Encyclopedia of education]* (pp. 244-245). Kyiv [in Ukrainian].
- Poda, V. M. (2018). Heneza poniat «dukhovnist», «dukhovno-moralne vykhovannia» v riznykh haluziakh znannia [The genesis of the concepts of "spirituality", "spiritual and moral education" in various fields of knowledge]. *Molodyi vchenyi [A young scientist]*, 2.1 (54.1), 116-120 [in Ukrainian].
- Pryshchak, M. D. (2011). Transformatsiia osvity Ukrainy: poshuk paradyhmy [Transformation of Ukrainian education: search for a paradigm]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Pedahohika i psykhologhiia [Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynskyyi. Pedagogy and psychology]*, 35, 30-33 [in Ukrainian].
- Semenova, A. V. (Ed.). (2006). *Slovnnyk-dovidnyk z profesiinoi pedahohiky [Dictionary-handbook on professional pedagogy]*. Odessa: Palmira [in Ukrainian].
- Sukhomlynska, O. V. (2019). Dukhovnist yak nadbannia osobystosti: ukrainskyi vymir [Spirituality as a personal asset: the Ukrainian dimension]. In Y. Kevishas, O. M. Otych (Comps.), *Horyzont dukhovnosti vykhovannia [The horizon of the spirituality of education]* (pp. 287-299). Vilnius: Zuvedra [in Ukrainian].
- Vashchenko, H. (1957). *Vykhovannia voli i kharakteru [Education of will and character]* (P. 2). Boffalo; Miunkhen: Vyd-vo Spilky Ukrainskoi Molodi [in Ukrainian].
- Vashchenko, H. (1994). *Vykhovnyi ideal [Educational ideal]* (Vol. 1). Poltava: Poltav. visnyk [in Ukrainian].
- Vashchenko, H. (2003). Zavdannia natsionalnoho vykhovannia ukrainskoi molodi [The task of national education of Ukrainian youth]. In H. Vashchenko. *Tvory [Writings]* (Vol. 5: Khvoroby v haluzi natsionalnoi pam'iaty, pp. 170-176). Kyiv: Shkoliar-Fada LTD [in Ukrainian].
- Vashchenko, H. (2000). *Tvory [Writings]* (Vol. 4: Pratsi z pedahohiky ta psykhologhii). Kyiv: Shkoliar [in Ukrainian].
- Yarmachenko, M. D. (Ed.). (2001). *Pedahohichnyi slovnyk [Pedagogical dictionary]*. Kyiv: Ped. dumka [in Ukrainian].

PETRENKO L.

Poltava V. G. Korolenko national pedagogical University, Ukraine

TERMINOLOGICAL ANALYSIS OF THE PEDAGOGICAL ESSENCE OF THE MAIN CATEGORIES AND CONCEPTS WITHIN THE PROBLEMS OF YOUTH SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION (ACCORDING TO THE HERITAGE OF G. VASHCHENKO)

On the basis of the analysis of the source base for the purpose of holistic study of the investigated problem, clarification and specification of the categorical and conceptual apparatus of the research, it is necessary to carry out an analysis of the main concepts of its terminological field, which dynamically and comprehensively reflect the ways of development of the system of spiritual and moral upbringing and education of Ukrainian youth in the pedagogical heritage of G. Vashchenko. In the context of the study, the concept of "spirituality" is defined as one of the scientific categories; therefore, we will begin the analysis of the terminological apparatus with an encyclopedic-dictionary interpretation of the category "spirituality" and related definitions. Justifying the importance of using the definition "spirituality" in relation to the legacy of G. Vashchenko, let us emphasize the need to clarify the term "spirit", which is the root of the concept of "spirituality" and reflects its initial essence.

Summarizing the data of the terminological analysis of literary sources, it is important to emphasize that the categories "spirituality", "spirit" and "soul" are interpreted in the most general sense as:

- a person's ability to personal, meaningful self-determination, self-creation and culture creation;
- a property that provides an opportunity to complement individual existence with the world of moral, cultural, religious values and to play the role of a guiding principle for other abilities;
- a set of mental phenomena that reveal the individual world of a person, its main features; ideals, beliefs, moral qualities, explain the individual's motivation towards ideal (knowing the world) and social (living for other's needs);
- the quality of a person, which is manifested in his ability to appreciate his place in the history of the people and to create good, beauty, bear the truth, and protect nature.

The analysis of research on the content and application options of the definition of "spirituality" in the legacy of G. Vashchenko shows that the teacher considered it in inseparable unity with the concepts of "folk culture", "folk creativity", since these concepts are interrelated and interdependent constants, according to the scientist, play a major role in the education of young people. The conducted research allows us to state that the concept of "spirituality" is considered, firstly, as a person's ability for meaningful self-determination, self-creation and creation of cultural values; secondly, as a property that provides the possibility of filling the individual being with the world of moral, cultural, religious values; thirdly, as a set of mental phenomena that reveals the individual world of a person, its main features: beliefs, ideals, moral qualities. This gives reason to consider the category "spirituality" as a phenomenon and as a sign of the pedagogical process. "Morality" as a category that refers to customs, regulates human behavior in all spheres of social life and thus supports certain social norms, order in life, communication. A detailed analysis of the terminological-conceptual apparatus of the research made it possible to find out that the pedagogical essence of spiritual and moral values and norms in the legacy of G. Vashchenko are revealed through a specific sphere of definitions and concepts that outline the ways defined by the teacher for the formation of the spiritual and moral consciousness of young people and mastering its moral and ethical qualities on national and religious grounds.

Keywords: *G. Vashchenko, educational ideal, spirituality, spiritual culture, morality, national dignity, worldview*

Стаття надійшла до редакції 21.03.2022 р.